

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 29, Sayı: 1, Sayfa: 49-57, OCAK – 2019

Makale Gönderme Tarihi: 10.12.2018 **Kabul Tarihi:** 08.01.2019

BÜTÜNLÜĞE ULAŞMA YOLUNDA NASREDDİN HOCA VE EŞEĞİ

On The Way To Reach Integrity Nasreddin Hodja And His Donkey

GülDA ÇETİNDAG SÜME**

ÖZ

Geçmişten günümüze mizahî, ahlâkî, eğitici, öğretici, maddi ve manevi değerlerin koruyucu ruhu haline gelmeyi başaran evrensel insan tipinin temsilcisidir Nasreddin Hoca. O, zamanları ve mekânları aşan ünü ve temsil ettiği değerleri ile örnek bir tipin somut ve soyut görünümlü kahramanıdır.

Nasreddin Hoca, evrensel değerlerin tek yürek mizahî savaşıdır; ancak o, bu sevimli ve soylu savaşında tamamlayıcı unsurları ile yol almaktadır. Sözün gücünden, akıl oyunlarından, güldürü unsurlarından faydalanarak istediği mesajı gerekli yere iletirken çoğu zaman eşeği ile bir bütünlük arz etmektedir. Onu çeşitli yönleri ile tamamlayan eşeği, bir hayvan değil sırdaş, yoldaş, arkadaş, rehber vs. gibi insanî vasıflarla karşımıza çıkmaktadır. Çünkü fıkralarda Hoca'nın eşeği de insan gibi düşünülmüş ve mizahın tam ortasında yer almıştır.

Çalışmamızda Nasreddin Hoca'nın hayat felsefesi içerisinde eşeği ile zıtlıkları, bu zıtlıklardan hareketle bütünlüğü unsurları ve benzerlikleri irdelenecektir. Çalışmadaki amacımız; Türk halkının zihninde yer alan değerler temsilcisi bir tipin, halkı yansıtmaya biçimini ve halka yansıttıklarını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Nasreddin Hoca, Nasreddin Hoca'nın eşeği, zıtlık, bütünlük, mizah.

ABSTRACT

Nasreddin Hodja who represent universal human type is managed to become protector of spiritual values like humorous, ethical, educational, didactic material, spiritual human spirit from past to present. He, with values in excess of the time sand places of reputation and represents a type of concrete and abstract-looking hero.

Nasreddin Hodja is a humorous fighter of universal values but he; in this sweet and noble fight roam swith complementary elements. Taking advantage with the power of words, the mental game, and the comedy element he transmitting messages which he wants to the appropriate integrity often poses with his donkey. Completion of various aspects of her donkey, not only an animal but also confidant, companion, friend, guide, etc. and it emerges with human qualities. Because in anecdotes Hodja's donkey was also located in the middle of humor and thought like a man. If it considers in this direction his donkey giving mind, confidant, allowing the comedy element is considered as a human and Hodja's donkey is its integral element.

In this study Nasreddin Hodja's outlook contrasts with his donkey in his life philosophy will be discussed and resemblance of these contrasting elements with integral motion will be discussed. Our aim in this study; the values of a representative of the Turkish people type in mind is to examine the way they reflect reflection of the people and the public.

Key Words: Nasreddin Hodja, Nasreddin Hodja's donkey, contrast, integrity, humor.

Evrensel insan tipinin geçmişten günümüze güler yüzlü temsilcisidir Nasreddin Hoca. O, sahip olduğu değerlerle toplumun sözünü kendisine emanet ettiği bir sözcü, verdiği öğütlerle bilge adam, yol gösteren kişiliğiyle rehber ve nihayet örnek bir tiptir. Türk mizah kültürünün zaman ve mekânları aşan boyutuyla Nasreddin Hoca sıradan bir insan değil, belli özelliklerin tipi hâline gelebilmiş,

* Bu çalışma, 5-7 Temmuz 2015 tarihleri arasında Akşehir/Konya'da düzenlenen Uluslararası Nasreddin Hoca Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir. Daha önce hiçbir yerde yayımlanmamıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gctindag@firat.edu.tr

değerlerin bütünleştiği şahsiyetin temsilidir. Nasreddin Hoca; olaylara bakış açısı, olayları ve durumları yorumlayışı, değerlendirişi ve olaylardan çıkardığı sonuçlar ile insanlığın gözünde farklı bir yere sahiptir. Bu farklılık hem onun farkındalığını kazanmış ve olgun insan mertebesine ulaşmış olduğunu hem de verdiği mesajlarla karşısındakine farkındalık kazandırmaya çalıştığını göstermektedir.

Türk milletinin idealize ettiği bir tip olan Nasreddin Hoca; her yönüyle yol gösterici, eğitici-öğretici, öngörü sahibi, hazırcevap, zeki, nüktedan yönüyle doğruyu bulma/buldurma çabasındadır. Hoca'nın çok yönlü bu kimliği fıkralarına da yansımıştır. Nitekim onun fıkralarında eğitici-öğretici unsurlar ön plandadır. Fıkralar âdetâ bir mesaj vermek, kıssadan hisse çıkartabilmek amacıyla oluşturulmuştur. Onun her fıkrasında pratik bir zekâ, ince bir mizah, derin bir anlam vardır. Gülmeyi sağlayan ve mizah unsurunu öne çıkararak öğeler her fıkrada farklı bir olay ya da düşünce üzerine kurulmuştur. Hoca'nın az sözle, akıl ve mantık süzgecinden geçirerek yaptığı nükteler bir taraftan ders verirken bir taraftan da bizi bize anlatmaktadır.

Nasreddin Hoca fıkraları deyince akla ilk olarak gelenlerden biri de Hoca'nın eşeğidir. Nasreddin Hoca ve kendisinden ayrı düşünemediğimiz eşeği, fıkralarının birçoğunda mizahı sağlayan ana unsurdur. Hoca'nın eşeği, sıradan bir hayvan değildir. Elbette onun sıradan bir hayvan olmaması nükteyi çoğu zaman onun üzerinden sağlayan Hoca'ya bağlanmalıdır. Çünkü Hoca, gerçekçi bir bakış açısına sahiptir ve bu bakış açısı, onun hayat yolculuğunda görüşünü de temsil etmektedir. Nasreddin Hoca, hayat yolculuğunda eşeği ile bir ve bütündür. "Karakaçan" adlı eşeği onun yoldaşı, yardımcısı, zor durumlardan kurtarıcısı aynı zamanda da tamamlayıcısıdır.

Eşek, Türkçe Sözlük'te gerçek anlamı itibariyle "*Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep.*"; mecazî anlamı itibariyle de "*Kaba, yeteneksiz, inatçı kimse.*" (TDK, 1998: 733) olarak geçmektedir. Nitekim fıkralarda eşek hem gerçek hem de mecazî anlamını çağrıştıracak şekilde kullanılmaktadır. Biri insan, biri hayvan; biri düşünen, akıl sahibi, diğeri ise düşünme yetisinden yoksun bir canlı... Bir insan ve bir hayvan nasıl olur da aynı yolculukta, birbirini bütünleyen iki yoldaş olabilirler? İlk bakışta düşündürücü gibi görünse de Nasreddin Hoca fıkraları bu doğrultuda incelendiğinde, Hoca ve eşeğinin zıtlıktan bütünlüğe varlık alanında bir yer edindiğini görmek mümkündür. Eşeği ile bir bütünü oluşturan Nasreddin Hoca, varoluşsal yolculuğunu, zıtlıklarla bütünlüğe ulaşmak yolunda sağlar. O, bu yolculukta yalnız değildir. Çünkü onu birçok yönden tamamlayan eşeği vardır. Bütünlüğe varma, hayat yolundaki insanın eksikliğini giderme çabasıdır. O halde Karakaçan adlı eşek bir hayvan mı yoksa hayvandan ziyade bir yâran mıdır?

Görgüsü, tecrübesi ve bilgisiyle örnek bir insan modeli çizen Nasreddin Hoca'nın en kıymetlisi, eşeğidir. Eşek bir hayvan değil Hoca'nın yolculuğunda yol arkadaşı, sırdaşı, can yoldaşı, dert ortağıdır. O kadar değerlidir ki; Nasreddin Hoca onu kimselere vermeye kıyamaz, onun değerine paha biçemez, ona yük taşıtamaz. Hatta onun sözüyle kendi sözünü eş tutar. Sadece kendisinin değil onun da ayak bastığı yeri dünyanın merkezi olarak kabul eder. Çünkü o, bir hayvandan daha ötedir. Nasreddin Hoca'nın eşeği, dünyanın tam merkezinde yer alan belirleyici bir unsurdur. Hoca'nın ayak bastığı yer ile eşeğinin ayak bastığı yerin merkez olarak kabul edilmesi de bütünlüğe doğru yol alan iki eşit parçanın dengeyi sağladığının göstergesidir.

İnsanı hayvandan ayıran en önemli unsurlardan biri gülme ve güldürme eylemini gerçekleştirebiliyor olmasıdır. Dolayısıyla bir hayvan, güldürme eylemini gerçekleştirebiliyorsa bu durum onun insan gibi algılandığını da göstermektedir. Çünkü gülme eylemi insana mahsustur. Komik, gülünç, gülme, gülmece, mizah gibi kavramlar da insanı ilgilendiren kavramlardır. "*İnsan, sadece düşünmesiyle değil, gülmesiyle de hayvanlardan ayrılır. Aristo, bundan binlerce yıl önce, basit bir gözlemlerle ulaştığı bu gerçeği, o zamanın anlayışıyla şu şekilde dillendirmiştir: 'İnsan, gülen hayvandır.'*" (Usta, 2009: 41). Nasreddin Hoca fıkralarında gülme unsurunu Hoca'nın yanında eşeğin de sağlaması onun da insan gibi düşünüldüğünü/düşünülmesi gerektiğini, insandan ayırt edilmediğini göstermektedir.

"Eşeğin Sözüne İnanıyorsun" (Şenocak, 2017: 203) adlı fıkrada Hoca, her yönüyle kendisine zıt

gibi görünen eşeği ile aslında ayrı değildir. O, eşeğini kendisinden ayrılmaz bir parça olarak görür. Bu sebeple eşeğini istemeyi âdet haline getirmiş olan komşusuna eşeğinin evde olmadığını söyleyerek bir ders vermeyi düşünür. Ancak tam da bu sırada içeriden eşeğin sesi duyulur. Komşu da “eşeğin evdeymiş, yoksa eşeği benden esirgiyor musun?” der. Hoca, ak sakallı, tecrübe sahibi, görmüş geçirmiş, akıllı bir insana inanmayıp, kendisinde var olan özelliklere sahip olmayan bir hayvana inanılmasına hayret eder (!) Aslında Hoca, tecahülûarif sanatı yaparak bilip de bilmezlikten gelir ve nükteyi tam da bu şekilde yapar. Burada, doğru söylemesi gereken akıl ve mantık sahibi üstelik ak sakallarıyla asla yalan söylemesine ihtimal verilemeyecek olan Hoca’dır. Fakat ironik de olsa doğruyu söyleyen Hoca’nın eşeğidir. Çünkü onun sözü kendi sözüne eş hatta bazı durumlarda kendisinden daha üstündür. Hoca’nın amacı, “Bir eşeğe mi inanıyorsun?” diyerek eşeği küçümsemek değil eşeğinin kendisinden ayrı olmadığını, aksine doğruyu söyleyenin o olduğunu nükteli bir dille ifade etmektir. Bilge ve hazırcevap bir insan olan Nasreddin Hoca, sözün özünü fıkra sonunda söyleyerek akıl süzgecinden geçirdiklerini özetler. Böylece kıssadan hisse çıkarılmasını sağlar. Genellikle tek cümleden oluşan bu nükteli sözler, halkın zihninde öylesine yer eder ki kalıplaşmış ifadeler olarak benzer olay ve durumlar neticesinde kullanılır.

Nasreddin Hoca’nın, kendisinden ayrı düşünmediği eşeğinin sözünü kendi sözüyle eş tuttuğu, nükteli eşeği üzerinden yaptığı bir başka fıkrası da şöyledir:

Günlerden bir gün komşusu, Nasreddin Hoca’dan eşeğini birkaç saatliğine ister. Hoca da “Eşeğe bir danışıp geleyim.” der. Komşusu şaşkın şaşkın bakmaktadır. Hoca bir müddet sonra eşeğinin yanından gelir: “Kusura bakma ama eşek gelmek istemiyor. Bana: ‘Sen beni veriyorsun ama başımıza gelenlerden haberin bile olmuyor. Hem beni dövüyorlar hem de sana sövüyorlar.’ diyor. Hoca komşusuna döner: “Doğru söze ne denir.” diyerek cevap verir (Sakaoğlu, 2005: 80). Hoca, mesajını eşeği üzerinden nükteli biçimde söyler, onun sözüne itimat ettiğini ve onun sözüyle hareket ettiğini ironik bir söylemle dile getirir. Hoca, empati kurarak doğru bildiklerini eşeği üzerinden söylemeyi tercih eder. İnsanların olaylar karşısındaki duygu ve düşüncelerini aktarma yolları birbirinden farklıdır. Bazen bir mimik bazen bir işaret bazen de bir ses, sözden daha etkili ve doğruyu daha fazla yansıtıcıdır. Bu yönüyle Hoca, gerçeği aramanın yolunu da göstermeye ve öğretmeye çalışmaktadır. Onun en önemli özelliği de olayları ve durumları iyi gözlemlemesi, sağlıklı bir değerlendirme yapabilmesi ve etkili bir sonuca ulaştırabilmesidir.

Nasreddin Hoca, bir gün mollalarıyla beraber camiye giderken eşeğe ters biner. Mollalar da, “Hoca Efendi, neden eşeğe böyle ters binip rahatsız oluyorsun?” diye sorarlar: Hoca da “Eğer doğru binsem, siz benim arkamda kalacaksınız. Siz önde giderseniz de ben arkada kalacağım, yine yüz yüze gelemeyeceğiz. En doğrusu eşeğe ters binerek gitmektir.” der (Kabacalı, 1991: 186). Bu ifadeden hareketle Hoca’nın zıtlıktan bütünlüğe, geçmişten geleceğe doğru yol aldığını söylemek mümkündür. Nitekim hayatın özü de yine hayatı anlatan zıtlıklarla kurulu bir evrede geçmektedir.

Nasreddin Hoca’yı birçok fıkrada eşeği ile görmek, onun eşeği ile sembolik bir görünüm arz etmesini de sağlamıştır. Hoca, fıkrasında eşeğine ters binerek hayata bakış açısında kendince bir çözüm yolu bulmaya çalışır. Böylece geçmiş ve gelecek arasında bir bağ kurar ve onunla bütünlüğe ulaşır. Geçmişe bakarken eşeği vasıtasıyla geleceği de görür. Böylelikle eşeği de Hoca’nın köklerinden ve geçmişinden kopmadan onun ileriye bakan yüzü haline gelir. Dünü ve yarını iki farklı bakış açısıyla birleştirir. Nasreddin Hoca’nın yolculuğunda kendisinin geriye/geçmişe, eşeğinin ise ileriye/geleceğe dönük yüzü, zıtlıktan bütünlüğe giden dünya döngüsünün bir sembolüdür. Bu doğrultuda düşünülecek olursa Nasreddin Hoca’nın bir hayvandan ziyade akıl veren, sırdaş olan, güldürü unsurunu sağlayan kısacası insan gibi düşünülen eşeği, onun en önemli tamamlayıcısıdır.

Şenocak, Nasreddin Hoca’nın bu fıkrası ile geleceğe yönelik adımlar atmanın gelişim açısından büyük önem arz ettiğini ancak öncelikli olarak geçmiş ile kurulması gereken bağın ihmal edilmemesi gerektiğini önemle vurgular. Çünkü Hoca, geçmiş ve gelecek arasında bugünü temsil etmektedir. Onun kalbinin halka doğru olması, gönül bağı kurduğu halkına yani geçmişine bağlılığını ifade etmektedir. O, medeniyet için Doğu’ya bağlanılması gerektiğini ve uzlaşım sal anlamda da Batı’ya doğru yönelmeyi öğütler (Şenocak, 2017: 96). Bu fıkrada Nasreddin Hoca’nın eşeğe ters binmesi

farklı bir bakış açısıyla da yorumlanabilir. Ters motifinin yer aldığı bu inanışta kara-kötü iyelerden korunma düşüncesi de bulunmaktadır (Şimşek, 2013: 110). Nasreddin Hoca, ters bir adam olduğunu ifade eder ancak terslik de insanı doğru yola götürür. Çünkü bu, zıtlıktan bütünlüğe doğru bir gidiştir. Ayrıca ters ve düzün neresi olduğunu da iyi belirlemek gerekir. Çünkü belli bir kesime ters düşen, diğerleri için düz olacaktır. Herkesin kendine göre haklı olduğu farklı bakış açıları vardır. Dolayısıyla Hoca, aslında bu duruşuyla orta yolu bulduğunu, dengeyi sağladığını göstermektedir.

Nasreddin Hoca'nın bir başka fıkrasında da eşeğinin kendisi için ne denli büyük önem taşıdığı görülmektedir. Eşeğini kaybeden Hoca, onu aramaya koyulur. Ancak eşeğini ararken bir taraftan da türkü söylemektedir. Etrafındakiler Hoca'ya: "Aman Hocam, hiç eşeğini kaybeden, türkü söyleyerek arar mı?" diye sorunca Hoca da: "Sormayın arkadaşlar, bakmadık bir şu dağın ardı kaldı. Orada da bulamazsam, siz bendeki feryadı o zaman görün." diye cevap verir (Sakaoğlu, 2005: 152). Burada Nasreddin Hoca, umudunu yitirmeden canından bir parça olarak gördüğü eşeğini aramaktadır. Umut etmek, amaca ulaşma yolunda atılan en büyük adımdır. Hoca'nın türkü söyleyerek eşeğini araması, umursamamaktan değil her daim türküler söylediği eşeğini yine aynı ses ve söz ile bulmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Böylece eşeğin de Hoca'nın büyümlü sesine kulak verip doğru yolu bulması sağlanmaya çalışılmaktadır. Çünkü türkülerin büyümlü bir ritmi, evrensel bir dili vardır. Bu dili, sadece aralarında referan birliği olanlar anlayabilir. Özellikle de aynı geçmişten gelenler aynı türkülerle aynı dili konuşabilirler. *"İnsanın yaşama gücü, umudun avutan tesellisiyle beslenir. Hüznünü ümit ederek, mutluluğa dönüştüren Nasreddin Hoca da ruh dünyasının örtük sancılarını, türkülerin dost sıcaklığı, ritim ve ahenginin uyumuyla paylaşarak bastırmaya çalışır. Çünkü türkülerdeki asırlık duygu birikimlerinin yoğunluğu Hoca'ya, arayışında yalnız olmadığı güvenini vermektedir."* (Şenocak, 2017: 110).

Nasreddin Hoca, sözünün eri, toplumun tek yürek söz savaçısıdır. O, hangi yola koyulsa, hangi işe kalkışsa hedefine ulaşmadan geri çekilmez. Üstesinden gelemeyeceği işlerde sözün gücünü kullanarak kendisini kurtarmayı iyi bilir. Çünkü o, empati kurabilme yeteneğine sahiptir ve karşısındakinin ne yapacağını, ne düşüneceğini, ne söyleyeceğini hesaplayabilmektedir. Sadece kendisinin değil toplumun hatalarını görerek biz'e ulaşma çabası fıkraların evrensel dilidir.

Günlerden bir gün üç ruhban, Sultan Alaaddin'in huzuruna varırlar. Padişah da gelen misafirleri dine davet eder. Ruhbanlar da; "Bizim sualimiz var, eğer bilerseniz sizin dininizi kabul ederiz." derler. Ancak soruları hiç kimse cevaplayamaz. Bunun üzerine padişah da soruları yanıtlaması için Nasreddin Hoca'yı huzuruna çağırır. Ruhbanlar, Hoca'ya: "Dünyanın ortası neresidir?" diye sorarlar. Hoca, hemen eşekten inerek eşeğin ön ayağını gösterir ve "İşte dünyanın ortası, eşeğimin ayağının durduğu yerdir." der. İnanmayanlara da "Bana itimat etmiyorsanız, ölçün." diye yanıt verir. Bunun üzerine Hoca'ya, "Peki gökyüzündeki yıldızlar ne kadardır?" diye sorulunca, "Eşeğimin üzerinde ne kadar kıl varsa gökyüzündeki yıldızlar da o kadardır." cevabını verir. "Nerden malum?" diye soranlara da "İnanmazsanız sayın bakın." der. Ruhban son soruyu sorar ve Hoca'nın soruya doğru yanıt vermesine karşılık imana geleceklerini ifade eder. Son olarak da "Sakalımın kaç kılı vardır?" diye sorar. Hoca da "Eşeğimin kuyruğunda kaç kıl varsa sakalımda da o kadar kıl vardır." şeklinde yanıt verir. Yine "Nerden malum?" diye soran ruhban, Nasreddin Hoca, "İnanmıyorsan say ya da bir senin sakalından bir de eşeğin kılından koparalım, bakalım eşit çıkacak mı?" der. Nasreddin Hoca'nın verdiği yanıtlar üzerine ruhbanlar imana gelirler (Koz, 2015: 65-67). Nasreddin Hoca akıllı aynı zamanda tecrübe sahibi bir kimsedir. Karşısındakinin ne söylemek istediğini, kendisini düşürmek istediği durumu çok iyi bilir ve ona göre davranır. Nerede, nasıl davranacağını ve neyi, nerede söyleyeceğinin farkındalığını kazanmıştır. Diğer fıkralarında olduğu gibi bu fıkrasında da Nasreddin Hoca'nın aklını kullanması ve yerinde konuşması nükteyi sağlayan asıl unsurdur. Hoca'nın, kendisinden ayrı düşünmediği eşeği de nüktede onunla bir ve bütündür. Nitekim onu dünyanın merkezinde görmesi de bu durumun göstergesidir. Dünya, her bireye göre kendisi etrafında döner ve merkez, bireyin bulunduğu noktadır. Dolayısıyla hem Hoca hem de eşeği dünyanın merkezinde yer almaktadır. *"Nasreddin Hoca'nın: 'Eşeğimin ayağının bastığı yer.' şeklinde ironik bir dille işaret ettiği merkez, ölüme yenik düşen bizlerin yeraltındaki öte mekânıdır. Yaşam ve ölüm adlı bu iki zıt kutup, her bir insanın ömrü boyunca yaptıkları düelloyu, kazanıncaya kadar devam*

ettirirler. Sonuçta merkezin çekim gücüne yenilen beden, üzerinden defalarca, çiğneyerek geçtiği ayaklarının altındaki mekânı kendisine yurt edinir ve her iki kutbun kesişme noktası, merkezin kutsal bir şekilde oluşumunu gerçekleştirir. Nasreddin Hoca'nın: 'Dünyanın merkezi şu anda benim bulunduğum yerdir.' şeklindeki tanımlamasından ise her varlığın yer ile göğün birleştiği dairesel bir alanda, bulunduğu noktanın kendisi için bir yaşam merkezi oluşturduğunu anlıyoruz. Bu merkez daireselliğe bağlı olarak dünyanın neresinden ölçülürse ölçülsün birbirine eşittir. Evrenin merkezi olan insan, meydana gelen olayların şekillenmesinde de etkin bir merkez oluşturur. Yalnız, ölümden kaçışla kendimizi avuttuğumuz yaşamdaki bu üstünlüğümüz, karşı konulamaz ölümle birlikte yerini, tek bir merkeze doğru yöneltir. Hepimiz, farklı merkezler oluştururken, ölümle birlikte varlıklarımızın, sonsuzluğun aynı merkezî çekim alanı içerisine doğru sürüklendiğini hissederiz." (Şenocak, 2016: 166).

Nasreddin Hoca bir gün pazarda dolaşırken karşılaştığı birkaç köylü: "Hocam bir cuma günü bizim köye gelseniz de arkanızda namaz kılsak!" derler. Hoca da: "Tamam bu hafta geleyim." diye cevap verir. Ertesi gün de eşeğine binip köyün yolunu tutar. Yolda eski dostlardan birisiyle karşılaşır. Dostu, Hoca'ya nereye gittiğini sorunca Hoca da: "Bir köye cuma namazı kıldırırmaya gidiyorum." der. Bunun üzerine dostu, Hoca'ya: "Ama Hocam, bugün günlerden salı, daha cumaya üç gün var." deyince Hoca da eşeğinin boynunu sıvazlayarak, "Sen bu eşeği bilmezsin, ben bununla cumaya kadar ancak varırım." der (Sakoğlu, 2005: 56). Hoca, çıktığı yolculuğunda yalnız değildir. O, bu yolculuğunda emektar eşeği ile beraberdir. Burada eşeği ile aynı yola çıkan Hoca, eşeğini kendinden ayrı düşünmeden aslında kendisinin de aynı sürede yol alabileceğini, tedbiri elden bırakmamasının şart olduğunu düşünür ve kendisinin yanıldığını göstermek isteyen kişiye ummadığı anda ummadığı cevabı eşeği üzerinden verir. Böylelikle Hoca, mizahı çoğu zaman eşeği ile yaparak onu insanî vasıflara büründürmek ister.

Yine bir gün yolculuklarında kendisini yalnız bırakmayan eşeği ile yol alan Nasreddin Hoca, oğlunu da yanına alarak çarşıya gider. Hoca, hem eşeğe hem de evladına kıyamadığı için sadece oğlunu eşeğe bindirir. Ancak yoldan geçenler âlim ve yaşı geçkin bir babanın yürütmesini, oğlunun ise eşek üzerinde gitmesini eleştirir. Hoca'nın oğlu bu durumdan utanır, eşekten iner ve babasını eşeğe bindirir. Bu sefer de yoldan geçenler, "Sen zaten yaşlısın, bu gencecik çocuğu da bindir bari." diyerek yine bir eleştiride bulunurlar. Bu sözler üzerine Hoca, oğlunu da arkasına alarak yola koyulur. Etrafta söylenenler bir türlü bitmez. Bu sefer de, "Ne acımasız insanlarsınız, eşeğe acımiyor musunuz?" diyerek ikisinin de eşekten inmesini sağlarlar. Hoca ve oğlu yürürken eşeğin de keyfi yerine gelir. Bu arada çevredekiler, "Yahu bu nasıl iş, eşek hoplaya zıplaya gidiyor, siz de yürüyorsunuz." derler (Sakaoğlu, 2005: 70). Dökmen, çevreye ve ana-baba otoritesine boyun eğmek yerine daima kendi aklımızı kullanmamızı önerir (Dökmen, 2006: 276). Nasreddin Hoca, ne yaparlarsa yapsınlar etraftakileri memnun edemeyeceklerini anlar ve elin sözüyle bir iş yapmanın yanlışlığını fark eder. İnsanın kendi aklını kullanarak yaptığı işler olumsuz sonuçlarla neticelense bile çıkarılan ders olumlu olacaktır. Bu fıkrada insan hayatında çevredekilerin sözlerinin ne kadar önem arz ettiği ancak onların sözüne uymanın insana mutluluk getirmeyeceği, hatta insanı zor durumda bırakacağı öğütlenmiştir. Çünkü insanların bakış açıları farklı farklıdır. Bardağın boş kısmını veya dolu kısmını görenler ya da aynı pencereden bakarak yeryüzünü veya gökyüzünü görenler gibi. Burada yola çıkan; Hoca, oğlu ve eşeğidir. Fakat bu üçlüyü niteleyen sıfatlar fıkranın çerçevesini de belirlemektedir. Âlim bir Hoca, fidan gibi çocuk bir de zavallı eşek. Nitelemelerin tam zıddında da yaşı geçmiş bir Hoca, zayıf çocuk, yükünü tutmayan avare bir eşek vardır. İşte bu zıtlıklar içerisinde düşünen ve bu üçlünün hiçbirine kıyamayan ya da hepsine aynı acımasızlıkla kıyan bir bakış açısı vardır. Çevre faktörünü anlatmanın yanında bu bakış açıları da Hoca'nın, oğlunun ve eşeğinin kaderini belirlemektedir. Fıkırada, Nasreddin Hoca'nın toplumsal sorunlara kayıtsız kalmayıp hoşgörü çerçevesinde "ben"den ziyade "biz"e ulaşma ve mesaj iletme çabası söz konusudur.

Hoca için eşeği her şeyden daha üstündür. Çünkü eşeği onun sağ kolu, tek yardımcısı, kıymetlisidir. Eşeğine kızsada da küsse de Hoca, ondan asla vazgeçemez. Bir gün Hoca'nın eşeğini çalarlar. Komşular bu durum üzerine "Kim çalmış, ne zaman çalmış?" gibi çeşitli sorular sorarak

Hoca'yı bunaltırlar. Sonunda Hoca, "Be hey komşular kimin çaldığını bilseydim hiç çaldırır mıydım?" diye yanıt verir (Sakaoğlu, 2005: 72). Buna benzer bir başka fıkrada da Hoca'nın eşeği çalınır. Hoca, yüksek sesle feryat figan etmeye başlar. Hoca'nın sesini duyan kadı, "Nasıl çaldırdın, kime çaldırdın, ne zaman çaldırdın?" gibi soruları sıralamaya başlar. Bu sorulara kızan Nasreddin Hoca, "Kadı Efendi bu soruların cevabını bilseydim sana hiç gelir miydim?" der (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 185-186). Fıkralarda Nasreddin Hoca'nın, eşeğinden ayrılınca eksik kaldığını ve büyük üzüntüler çektiğini görmekteyiz. Çünkü Hoca için eşeği kendisinin diğer yarısıdır ve onun eksik yanlarını tamamlamaktadır. Eşeği, Hoca'nın her işini yapması dışında ona yârenlik de etmektedir. Hoca, düşüğü zor durumların üstesinden gelebilecek zekaya ve beceriye sahiptir. Dolayısıyla kendisini bütünleyen ve kendisinin eksik yanlarını tamamlayan eşeğini çaldırmaması gerektiğini, çaldırma bile işin içinden nasıl çıkacağını bilmektedir. Bu sebeple Hoca, içinde bulunduğu durumu eleştirmek isteyenlere gerekli sözü sakınmadan söyler.

Günün birinde Nasreddin Hoca, eşeğine biner, giderken eşeğin inadı tutar. Eşeğin başını bir türlü gideceği yöne çeviremez. Bunu gören bir komşusu Hoca'ya "Nereye gidiyorsun?" diye sorar. Hoca da "Eşeğin istediği yere gidiyorum." diye cevap verir (Özçelik, 2008: 171). Nasreddin Hoca ve eşeği yol arkadaşıdır. Hoca nereye giderse eşeği de o yöne, eşeği nereye giderse Hoca da o yöne gitmektedir/gitmek zorundadır. Gerçek anlamına paralel olarak sembolik anlamda da Hoca'nın ve eşeğinin hayat yolculuğunda aynı geçmişten gelip aynı kaderi paylaştıkları ve aynı yolda yürüdükleri aşikârdır.

Eşeği ile görsel bir bütünlük de arz eden Nasreddin Hoca, eşeğinin ayak sayısını soran bir kişiye beklemediği anda cevabını vermesini iyi bilir. Çünkü o, "*Sözünün esiri değil, efendisi.*" dir (Çetindağ Süme, 2014: 110). Fıkırada Hoca, eşeğinden inip onun ayaklarını teker teker sayar ve "Dört." cevabını verir. Karşısındaki, "Aman Hoca! Eşeğinin ayak sayısını bilmiyor musun da sayıyorsun?" diye sorunca, Hoca da bu soruya gülerken cevap verir: "Hiç bilmez olur muyum, ancak bu sabah eşeğimin ayaklarına bakmamışım. Belki sayısında bir değişiklik olmuştur diye saydım." (Sakaoğlu, 2005: 73). Nasreddin Hoca akıllı bir insandır ve aklını yerinde kullanır. Kıvrak zekâsıyla zor durumlardan kolaylıkla çıkabilir. Kendisini zor duruma düşürmek isteyen kişiyi rahatlıkla zor duruma düşürür ve gereken mesajı eşeği ile verir. Hoca, soruyu soran kişinin cevabını bile bile bu soruyu sormasındaki istihzayı anlar ancak bozuntuya vermeden eşeğinden inip eşeğinin ayaklarını sayar ve bu durumu bir nükte ile çözüme kavuşturur. Aynı zamanda insanın her daim temkinli davranıp temkinli konuşmasını da öğütlemiş olur.

Nasreddin Hoca'nın eşeğinden düşme maceralarını içeren fıkraları pek çoktur. Eşekten düşme, eşeği daha üst göstermenin farklı bir yoludur. Gülme unsurunu sağlamanın en iyi yollarından biri de ciddi bir tavırla yapılan mizahtır. Aynı zamanda kişinin kendisindeki eksikleri görebilmek bir erdemdir. Hoca bu erdeme ulaşabilmiş, ciddi duruşuyla mizah yapabilen, yeri geldiğinde kendisini de eleştirebilen olgun bir insandır.

Nasreddin Hoca bir gün eşeğine binip pazara gitmek ister. Ancak eşeğine bir kerede binemez ve eşeğin diğer tarafına düşer. Etraftakilere mahcup olmamak için de sesli bir şekilde, "Siz beni gençliğimde görecektiniz." der, arkasından da kendi kendisine, "Ben senin gençliğini de bilirim." diye mırıldanır (Sakaoğlu, 2005: 77). Hoca, eşeği ile aynı yola çıkabildiği zaman tamdır. Ondan ayrılınca bir boşluğa düşer ve eksik kalır. Çünkü eşeği onu zor durumlardan kurtarmakta, her an onun yardımına koşmaktadır. Hoca, sözün bittiği yerde eşeği üzerinden nükte yapmasını iyi bilir. Bu fıkrasında Hoca, eşeğine binememenin üzüntüsünü ondan ayrı oluşuna bağlar ve onunla yol alamayacağı için endişe duyar. Eşeğinin üzerinde iken sembolik bir çizgide yolculuğunu tamamlayan Nasreddin Hoca, geçmişten bugüne, bugünden geleceğe eşeği ile bir bütünlük arz eder. Ayrıca her zaman kendisinin başarılı olmadığını, eşeğinin bu durumda üst olabileceğini ifade etmeye çalışır.

Bir gün Hoca, eşeğine binmek isterken bir türlü başaramaz ve eşeğin diğer tarafına düşer. Onu seyretmekte olan çocuklar bu durumu görünce gülmeye başlarlar. Hoca üzülse de üzüntüsünü hiç belli etmeden, "Ne gülüyorsunuz çocuklar. Öbür yanda da yerdeydim bu yanda da yerdeyim. Ne fark eder ki?" der (Sakaoğlu, 2005: 121). Hayatın her daim bir dengesi vardır. Hoca da fıkralarında

mutlaka bir denge unsurudur. Mizahın da dengede olması gerekir. Çünkü mizah, kararında olursa anlam kazanır. Hoca'nın bu fıkrasında ise denge unsuru eşektir. Eşeğin her iki yanında da olmak aynı şeyi ifade eder. Bu bakımdan Hoca, çevrenin sözlerine kulak asmadan kendi yolunu çizmenin doğru olacağı mesajını vermektedir.

Hoca'nın eşeğinden düştüğü bir fıkrası da “Zaten inecektim.” nüktesini yaptığı fıkrasıdır. Hoca eşeğinden düşünce, mahallenin çocukları Hoca'nın başına toplanıp, “Hoca eşekten düştü!” diye alay ederler. Hoca bir sağına bakar bir de soluna bakar ve “Vallahi çocuklar, ben zaten inecektim, düşmedim ki!” der (Sakaoğlu, 2005: 162). Hoca, istenmeyen bir durumdan kolaylıkla kurtulabilir ve bunu haklı bir gerekçeye bağlayabilir. Bu zor durumda da yardımcı olan eşeğinden destek alır. İnmek ve düşmek eylemleri sonuç itibarıyla aynıdır. Ancak inmek, kişinin kendi isteğine bağlı iken düşmek eylemi kişinin kendisi dışında gerçekleşen bir durumdur. Hoca, yaşadığı bu durum karşısında insanların gözündeki imajını sarsmadan bilinci doğrultusunda hareket ettiğini vurgular.

Nasreddin Hoca bir gün yolda çok yorulur ve: “Yarabim ne olursun bir eşek göndersen de sırtına binip gitsem.” diye dua eder. Dinlenmek için de bir ağacın gölgesine uzanır. Derken öteden bir kişi gelir ve “Ne tembellik ediyorsun Hoca, şu sıpayı al da yokuşu çıkar.” der. Nasreddin Hoca korkusundan, kalkıp sıpayı sırtlar ve yukarı tırmanmaya başlar. Kan ter içinde kalıp çok yorulan Hoca, gözlerini yukarı kaldırarak “Hey Allah'ım, ben senden eşek istedim ama binmek için, sırtıma bindirmek için değil. Yoksa merakımı yanlış mı anladın? der (Nimetullah, 1990: 7-8). Eşek denilince akla öncelikle eşeğin yük taşıma vasfı gelir. Bu fıkrada yükü taşıyan eşek değil Nasreddin Hoca'dır. Çünkü eşek de hayvandan ziyade insanî vasıflarla şekillenmiştir. Dolayısıyla yükü taşıyan Hoca ya da eşeği olabilir. Ayrıca eşek, Nasreddin Hoca'yı taşıdığı gibi, Hoca da eşeğini yeri geldiğinde sırtında taşıyabilir. Hayatın adaletini, eşitliğini vurguladığı bu fıkrasında Nasreddin Hoca yine her yönüyle eşeğiyle bir bütünlük arz etmektedir.

Günlerden bir gün dostları, Hoca'ya takılmak maksadıyla, “Hocam duyduk ki senin eşek kadı olmuş.” derler. Hoca da bunun üzerine “Belliydi öyle olacağı, camide sizlere vaaz verirken pencereden onu görürdüm. Kulaklarını dikip beni dinlerdi.” der (Sakaoğlu, 2005: 100). Hoca, kendisiyle alay etmek isteyenlere yerinde bir cevap verir. Hoca, “Hiç öyle şey olur mu?” diye şaşkın bir cevap vereceğine, onların anladığı dilden konuşur ve aslında o, eşek olsa da kulağını dikip beni dinlemesini bilirdi, mesajını verir. İyi dinleyen, iyi düşünen ve doğru konuşan, âlimlik vasfını da almaya hak kazanır. Bazı insancıkların insana ait vasıfları üzerinde taşıyamamasını eleştiren Nasreddin Hoca, farklı bir cevap bekleyip yeni bir alay konusu çıkarmak isteyenlere bu fırsatı vermez ve çevresindekilere bir hayvan kadar olamadıklarının vurgusunu yapar. “*Anadolu insanının biraz olsun nefes alabilmek amacıyla hayal ettiği karşı çıkış objesi, yaşlı başlı bir imam/hoca'dır. İnsanlar, toplum tarafından reddedilme ihtimali bulunmayan bu saygı değer tipi ele alarak, onu, akılcı, bireyselleşmiş ve kendini gerçekleştirmiş bir fikra kahramanı haline getirmişlerdir.*” (Dökmen, 2006: 279). Dolayısıyla Hoca, bireyselleşme sürecini tamamlayabilmiş, akıl sahibi, erdemli, özü sözü bir olan kimsedir ve eşeğine de bu vasıfları lâyük görmektedir.

Hoca, topluma faydası olmayan yöneticileri de bazen doğrudan eşeğe benzeterek bazen de dört ayaklı yaparak eleştirir. Günün birinde Hoca, padişah fermanı ile eşek bakıcılarının başı ilan edilir. Hoca bu ilana göre padişahın oturduğu yerden daha yüksek bir yere geçerek ondan daha yüksek bir yerde oturmaya hakkı olduğunu ifade eder. Padişah ise bu duruma çok öfkelenir ve Hoca'ya, eşekten farkı olmadığını söyler. Hoca da padişahla arasındaki mesafeyi ölçerek bir adımlık mesafe olduğunu belirtir (Şimşek, 2009: 814). Hayvan kadar olmak/olamamak düşüncesi toplumda çok yaygın bir düşüncedir ve bu düşünce kimi zaman ironi kimi zaman gerçek manada kendini gösterir. Nasreddin Hoca, dile hâkimiyetini zekâsıyla buluşturarak içinde bulunduğu durumu çok iyi yönetir. Onun eşek başı olmaktan çekindiği bir durum olmadığı gibi aynı zamanda bu, bir gurur vesilesidir. Kendisine hakaret olarak yapılan eşek başı ibaresini Hoca, lehine çevirerek padişahın başı olmakla övünç duyar. Bu övüncü de toplumsal bir statü olarak yaşam alanındaki sosyal durumuna yansır. Padişah, Hoca'ya hakaret etmek isterken kendisi içinden çıkılamayacak bir duruma düşer.

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli vasıf düşünme yetisidir. Okuyabilen, düşünebilen

insan, bu özelliği ile ayırt edici bir özellik taşır. Nasreddin Hoca bu özelliği akıl ve mizah birlikteliğinden faydalanarak eşeği üzerinde birleştirir. Nasreddin Hoca'nın eşeğinin insanî vasıflarla gösterilmesi mizahı daha üst bir seviyeye taşımaktadır. Dolayısıyla birçok fıkrada eşek, insana ait özelliklerle karşımıza çıkar.

Hoca, bir gün Timur ile konuşurken eşeğini över ve “Eğer istersem ona okuma-yazma dahi öğretebilirim.” der. Timur da bu sözler üzerine şunları söyler: “O halde sana üç ay süre veriyorum, eşeğine okumayı öğret.” Nasreddin Hoca, kitap sayfaları arasına yem koyarak eşeğin kitabı çevirmesini sağlar. Son günlerde de eşeği aç bırakarak Timur'un karşısına çıkarır. Açlıktan kitabın sayfalarını çeviren eşek, Timur'u hayrete düşürür (Kabacalı, 1991: 192). Elbette bir eşek okuyamaz, ancak zaman zaman fıkralarda eşeğin düşünen, konuşan, bilgi veren, okuyan vb. özelliklere büründürülerek gösterilmesi hem düşünmeye hem de güldürmeye yöneliktir. İnsan ve hayvan arasındaki çizginin belirlenmesi, hayvanın da insan gibi gösterilmesi ya da insanların hayvan kadar olmadıklarının mesajının verilmesi, fıkralardaki ironik unsurlardır.

Fıkralarda mizahî unsuru sağlayan ironik bir durum da Hoca'nın eşeğinin, hanımından bile daha kıymetli oluşudur. Çünkü Nasreddin Hoca'nın üzüntüsü eşi ölünce birkaç gün, eşeği ölünce ise aylarca sürer. Ironik bir söylemle Hoca, eşi ölünce yenisini alacaklarını söyleyen ancak eşeği ölünce aynı yaklaşımı göstermeyen komşularından yakınıdır. Hoca, fıkralarında eşiyile bir türlü anlaşamamakta, iletişim problemi yaşamaktadır. Fakat aynı iletişimsizliği eşeği ile yaşamaz, aksine onunla konuşmasa da -belki de eşeği konuşmadığı için- daha sağlam bir iletişim kurar. Eş bulmak kolaydır. Kaldı ki komşular, para vermeden Hoca'ya birçok tavsiyede bulunurlar. Ancak eşek almak için para vermeleri gerekecektir. Hanımı bulup tavsiye edecekler, oysa eşeği satın alacaklardır. Komşular yaptıklarından dolayı bu fıkrada da Hoca'nın eleştiri oklarından kendilerini kurtaramazlar.

Nasreddin Hoca'nın evinde, hanımının isteği üzerine dört ayak üzerinde yürüyerek onu taşıması, kendisini eşeğiyle özdeşleştirdiğini gösterir. Aynı zamanda ironik bir dille mecazi anlamda kendisinin eşek yerine koyulduğunu işaret ederek eleştiride bulunur. Hoca, empati kurabilme ve gözlem yapabilme yetisine sahiptir. Toplumda kadınların erkeklere, erkeklerin de kadınlara karşı bakış açısını bilir ve lafını esirgmeden gereken kişiye gerektiği yerde söyleyebilir. Hoca'nın hemen her fıkrasında akıllı-aptal, kurnaz-saf, kadın-erkek, yöneten-yönetilen vb. gibi zıtlıklar baş göstermektedir. Aslında bu zıtlıklar hayatın özünü yakalamayı ve çatışmanın sonunda bütünlüğe varıldığını göstermektedir.

Nasreddin Hoca, zihnimizde gülen yüzün, düşünen insanın, aklını kullanabilmenin sembolüdür. Sıradan ve günlük olaylara farklı açıdan bakabilen, farklı yorumlar getirebilen, empati kurabilen Nasreddin Hoca; zekâsını, hazır cevaplılığı ile verdiği mesajlarla gösterebilen bir mizah ustasıdır. Kendisini küçük duruma düşürmeye çalışanlar nükte sonunda, kendilerinin küçük duruma düştüğünü fark ederler. Bu farkındalık, fikranın da amacına ulaştığını göstermektedir.

Sonuç olarak; fikranın sembol adı haline gelen Nasreddin Hoca, sözün bittiği yerde yeni söz söyleyebilen, sözün özünü nükte ile veren Türk mizah dünyasının kilit ismidir. O, sahip olduğu özellikleri ile bizi bize anlatır. “Ben”den “biz”e ulaşma yolunda attığı adımlar, zamanları ve mekânları aşan boyutta bir mizah ustası olduğunun kanıtı, aynı zamanda bireysellikten evrenselliğe ulaştığının bir göstergesidir. Bu evrensel yolculuğunda Nasreddin Hoca'nın eşeği; yoldaşı, sırdaşı, arkadaşı, sözünü emanet ettiği yardımcısı, kısacası her anlamda kendisinin bütünleyicisidir. Zaman zaman aksi kutupları temsil ederek sonuçta tamlığa işaret etmektedirler. Eşeği ile zıt bir görüntü sunan ancak bu zıtlığa rağmen onunla bir bütünü temsil eden Nasreddin Hoca, aklın gücünü, kimyasını ve simyasını şahsından hareketle fıkralarda birleştirip sentezleyen bir dehadır. Onun fıkraları yediden yetmiş her kesimin kendisinden bir şey bulduğu, bir mesaj çıkardığı anlatılardır.

Geçmişten günümüze, bugünden geleceğe tüm zamanlara meydan okurcasına bilgisini, görgüsünü, hoşgörüsünü, tecrübesini fıkralarındaki nüktelerle yansıtan ve Türk milletinin bir yansıması olan Nasreddin Hoca ve sembolik yolculuğunda onunla bütünleşmiş eşeği fıkralarda nükteyi sağlayan asıl unsurlardır. Sakaoglu'nun ifade ettiği gibi “*O bizden biridir, bizim*

dünümüzdür, biz ise onun yarınıyız.” (Sakaoğlu, 2013: 80). Onun nesilleri aşan ünü ve geleneğin temsilcisi olması, bu söz ile gözler önüne serilmektedir. Bu ifadede Hoca'nın bize ilettikleri ile bizim bu fıkralar vasıtasıyla üzerimize düşen görevler de aşikârdır.

KAYNAKLAR

- ÇETİNDAG SÜME, Gülda (2014); “Nasreddin Hoca Fıkralarında Örtülü İletişim”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S.4, Yıl:2/Aralık, 107-113.
- DÖKMEN, Üstün (2006); **İletişim Çatışmaları ve Empati**, İstanbul, Sistem Yayıncılık.
- KABACALI, Alpay (1991); **Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca Hayatı, Kişiliği, Fıkraları**, İstanbul, Özgür Yayın Dağıtım.
- KOZ, M. Sabri (2015); **Letâ'if Nasreddin Hoca Fıkralarının İlk Baskısı (Çeviriyazı-Tıpkıbasım) (haz)**, İstanbul, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- NİMETULLAH Hafız (1990); **Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri II. (haz.)** Ankara, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları Üniversitesi Basımevi.
- ÖZÇELİK, Mustafa (2008); **Anadolu ve Dünya Bilgesi Nasreddin Hoca**, Akşehir, Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- SAKAOĞLU Saim-Ali Berat Alptekin (2009); **Nasreddin Hoca**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2005); **Nasreddin Hoca Fıkralarından Seçmeler**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2013); “Bir Selçuklu Bilgesi Olarak Nasreddin Hoca”, **Nasreddin Hoca Üzerine Yazılar**, Konya, Kömen Yayınları, 80-85.
- ŞENOCAK, Ebru (2016); “Bir Mit Yaratıcı Olarak Nasreddin Hoca”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S.8, Y:3/Şubat, 159-168.
- ŞENOCAK, Ebru (2017); **İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman Nasreddin Hoca**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2009); “Yöneten-Yönetilen İlişkilerinde Nasreddin Hoca'nın Tutum ve Davranış Biçimi”, **21. Yüzyılı Nasreddin Hoca ile Anlamak Uluslararası Sempozyum**, Akşehir, 8-9 Mayıs 2008, 811-824.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2013); “Nasreddin Hoca'nın Gözüyle Kadına Bakış”, **Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri-Saim Sakaoğlu Armağanı-**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 109-119.
- TÜRKÇE SÖZLÜK** (1998); Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- USTA, Çiğdem (2009); **Mizah Dilinin Gizemi**, Ankara, Akçağ Yayınları.